

De pedagogische theorie van Friedrich Schleiermacher en zijn receptie bij M.J. Langeveld

Bij de totstandkoming van de wetenschappelijke pedagogiek, neemt Schleiermacher een belangrijke plaats in. In zijn wijsgerige beschouwingen over de opvoeding heeft hij het theoretische raamwerk ontwikkeld waarop in de moderne tijd is voortgebouwd. Kenmerkend voor zijn benadering is de constatering dat de opvoeding een voortgaand proces is in de omgang tussen de oudere en de jongere generatie, een intergenerationeel proces van cultuuroverdracht en -vernieuwing. De opvoeding is bovendien altijd gerelateerd aan een bepaalde tijd en samenleving. Ook in de Nederlandse geesteswetenschappelijke pedagogiek zijn bij M.J. Langeveld de sporen van Schleiermacher zichtbaar.

Levensloop

Schleiermacher was geboren in 1768 in het Duitse Breslau. Hij groeide op in het milieu van de Hernhutters. Zijn vader was veldprediker en zelf koos hij ook voor een opleiding in de theologie. Hij was aanvankelijk werkzaam als ‘huisleraar’ in een adellijke familie en daarna als predikant. Ook verzorgde hij een vertaling van het werk van Plato uit het Grieks in het Duits. In 1804 werd hij benoemd tot hoogleraar in de theologie in Halle. En weer enige jaren later behoorde hij tot de oprichters van de nieuwe universiteit in Berlijn, de Friedrich-Wilhelms-Universität (de latere Humboldt Universität). Aan die instelling vervulde hij vanaf 1810 de functie van hoogleraar in de theologie en filosofie tot het eind van zijn leven.

In Berlijn verzorgde hij, binnen het kader van de filosofie, driemaal een serie colleges over de pedagogiek: in 1813, 1820/21 en in 1826. Van die colleges zijn praktisch geen oorspronkelijke teksten bewaard gebleven, maar met behulp van aantekeningen van toehoorders (de ‘Mitschriften’ of ‘Hörernachschriften’) valt er een pedagogische theorie samen te stellen. De ideeën die hij daarin ontwikkelde, hebben grote invloed gehad op de

totstandkoming van de pedagogische wetenschap. In Duitsland werkten zijn gedachten later door bij de grondleggers van de geesteswetenschappelijke pedagogiek: Dilthey en Nohl. En deze Duitse ontwikkelingen waren weer van invloed op de geesteswetenschappelijke pedagogiek in Nederland waarvan **Langeveld** een prominente vertegenwoordiger was.

De pedagogische theorie van Schleiermacher klinkt bij **Langeveld** door wanneer hij spreekt over opvoeding en onderwijs als *cultuuroverdracht*. In *Scholen maken mensen* spreekt hij zelfs over een ‘cultuurkind mens’: “Wij leren niet voor de school zelf, maar voor het leven” (“Non scholae set vitae discimus” staat nog wel eens boven een schooldeur).

Opvoeding als opdracht van de oudere aan de jongere generatie

Bij de pedagogiek-colleges was het vooral de *filosoof* Schleiermacher die aan het woord was. En hij vraagt zich allereerst af wat ‘opvoeding’ is, wáár opvoeding plaatsvindt en waartoe. Bekend in dit verband is de openingszin uit 1826: “Wat men in het algemeen onder ‘opvoeding’ verstaat, mag als bekend voorondersteld worden.” Met andere woorden: iedereen is met het verschijnsel opvoeding zo vertrouwd, dat het eigenlijk niet nodig is om dat nader te omschrijven. **Langeveld** schreef anderhalve eeuw later over de “op huis-, tuin- en keukenervaring berustende notie van wat opvoeding is” als beginpunt der systematische pedagogiek!

En, zo vervolgde Schleiermacher, als we ons afvragen wáár opvoeding plaats heeft, dan is dat in de eerste plaats in het *gezin*. En de ouders hanteren daarbij - zoals óók algemeen bekend is - geen theorie. Waar wél een *theorie* vereist is, is bij alle opvoeding die niet door de ouders wordt verricht: door de beroepsopvoeders zoals de huisleraren, de onderwijsgeevenden in de scholen, beroepskrachten in opvoedingsinstellingen, etc. De pedagogische theorie is in de eerste plaats gericht op de professionele opvoeding en heeft het kenmerk van een *techniek* (een ‘kunst’). Deze beroepsopvoeders hebben behoefte aan een methode bij hun taken met betrekking tot de zedelijke vorming en het aanleren van kennis en vaardigheden. Zo’n theorie kan *niet algemeengeldig* zijn, omdat de diverse praktijksituaties zeer verschillend zijn.

En in de wereld om zich heen kijkend, constateert Schleiermacher dat opvoeding een verschijnsel is dat eenvoudigweg op grote schaal plaatsvindt en een belangrijke rol vervult bij de *cultuuroverdracht* tussen de oudere en jongere generatie. Die opvoedingsactiviteiten vinden óók plaats als er geen theorie is. Wanneer men een opvoedingstheorie ontwikkelt, moet men zich dat realiseren. De bestaande opvoedingspraktijk heeft een zekere autonomie, een eigen betekenis en waarde (de ‘Dignität der Praxis’). Dit uitgangspunt werd later een belangrijk kenmerk van de geesteswetenschappelijke pedagogiek: *de praktijk gaat aan de theorie vóóraf*. Toch is het zijns inziens goed om een instruerende theorie te ontwikkelen waarin gevraagd wordt naar de wijze waarop de oudere

met de jongere generatie in contact treedt, naar de doelen die worden nagestreefd en de middelen die daarbij worden gehanteerd. Zo'n theorie kan dan verhelderend werken en eventueel technische hulpmiddelen aanreiken, maar kan de praktijk niet naar haar hand zetten ("pedagogen beschikken niet over zo'n grote macht").

Voor het brede aspect, waarin opvoedingsprocessen worden beschreven als cultuuroverdracht, krijgt de opvoedingstheorie te maken met de *cultuurfilosofie*.

Voor de oriëntatie van het handelen (de opvoedingsdoelen) zoekt Schleiermacher aansluiting bij de *ethiek*. De opvoeding oriënteert zich op de Idee van het Goede en de opvoedkunde kan zelfs beschouwd worden als 'toegepaste ethiek'. Daarbij moet bedacht worden dat de opvatting van Schleiermacher van de ethiek en van de cultuurfilosofie nauw met elkaar samenhangen en kenmerkend zijn voor die tijd. De culturele ontwikkeling waarin de maatschappij zich bevindt, werd beschouwd als een fase in een *voortschrijdend ontwikkelingsproces*. Deze ontwikkelingsgang werd - optimistisch - gezien als een proces van zedelijke verbetering en vervolmaking. En de opvoedingsprocessen (zowel in het klein als in het groot) maken deel uit van dat proces van vervolmaking!

Doelen en methoden

Het is de taak van de opvoeding om de bijzondere persoonlijkheid van elk het kind tot ontwikkeling te brengen en om de kinderen te bekwamen om deel te nemen aan de samenleving. Die samenleving splitste Schleiermacher op in vier cultuursferen: de staat, de kerk, het sociale leven ('mensen onder elkaar'), en het domein van taal en wetenschap. Aan het eind van de opvoeding wordt het kind als het ware 'afgeleverd' aan die cultuursferen.

Bij de pedagogische handelingen maakt Schleiermacher onderscheid tussen opvoeding en onderwijs, en tussen zedelijke *vorming* (letterlijk: de vorming van 'gezindheden') en het aanleren van *vaardigheden*. Zo heeft men in het onderwijs veelal te maken met het aanleren van vaardigheden. Veel moeilijker is het om kinderen bepaalde gezindheden bij te brengen. Op dit vlak leert men de "meest bekwame opvoeder" kennen!

Tenslotte zijn in de opvoedingspraktijk grofweg twee soorten van opvoedingsmethoden te onderscheiden: 1) preventieve en *tegenwerkende* activiteiten en 2) *ondersteunende* en ontwikkelende activiteiten. Bij de eerste activiteit gaat het om verbieden en voorkómen en in het uiterste geval om straf, en bij de tweede activiteit om ondersteuning en bemoediging van wenselijk gedrag. Schleiermacher tekent daarbij aan dat de eerste zoveel mogelijk vermeden moet worden en dat de tweede - de ondersteunende opvoeding - de 'eigenlijke' en de meest werkzame opvoedingsmethode is.

Langeveld toont zich in zijn *Beknopte theoretische pedagogiek* eveneens vertrouwd met de termen *Unterstützung* en *Gegenwirkung* van Schleiermacher (BTP, p. 119).

Opvoedingshandelingen zijn gericht op *orde, samenhang en volkomenheid* in het leven van het kind en daarmee uiteindelijk ook in het zedelijk maatschappelijke leven.

Bekendheid

Schleiermachers pedagogiek is geen praktijktheorie zoals van Pestalozzi, maar een academisch betoog in de taal van het Duitse Idealisme. Daarom ook beslist niet gemakkelijk om te lezen. Kenmerkend zijn de dialectische redeneringen, waarin hij steeds allerlei tegengestelde opvattingen met elkaar tracht te verzoenen (te ‘verenigen’). Zijn pedagogische teksten zijn in Nederland lange tijd onbekend geweest. Schleiermacher was alleen bekend als theoloog en niet als pedagoog. In de laatste decennia is daarin enige verandering gekomen.

De verhandelingen van Schleiermacher staan in Duitsland aan het begin van de wetenschappelijke pedagogiek en werkten door in de geesteswetenschappelijke traditie, die ook in Nederland tot diep in de twintigste eeuw veel gezag had (onder andere in de **Utrechtse School in de Pedagogiek bij M.J. Langeveld**).

Literatuur:

Winkler, M. und J. Brachmann (Hrsg.) (2000). *Friedrich Schleiermacher - Texte zur Pädagogik*. Kommentierte Studienausgabe in Zwei Bänden (Texte und Bibliographie zur Pädagogik / Erziehungslehre Schleiermachers) Frankfurt a/M: Suhrkamp Verlag (STW 1451 / STW 1452).

Breinbauer, I.M. (1996). *Einführung in die Allgemeine Pädagogik*. Wien: Universitätsverlag.

Langeveld, M.J., *Beknopte theoretische pedagogiek*, Groningen, Wolters-Noordhoff 1968

Langeveld, M.J., *Scholen maken mensen*, J. Muusses Purmerend, 1969

Thoomes, D.Th. (1989). *Opvoeding als opdracht. Over Friedrich Schleiermachers opvoedingsfilosofie*. Kampen: Kok.

Zie ook: Thoomes, D.Th., ‘Friedrich Schleiermacher (1768-1834) – Theoloog, filosoof en pedagoog’ in: T. Kroon en B. Levering (red.), *Grote pedagogen in klein bestek* (2008 / 2019, vijfde druk),

<https://dspace.library.uu.nl/handle/1874/218755> en de publicaties over Schleiermacher op de website *Pedagogiek in verscheidenheid*:

<https://www.danthoomes.nl>

Thoomes, D.Th., Godsdienstige vorming en Pedagogiek bij Schleiermacher. In: *Wikipedia*, lemma Friedrich Schleiermacher:

https://nl.wikipedia.org/wiki/Friedrich_Schleiermacher

Een eerdere versie van dit artikel is gepubliceerd in: D.Th. Thoomes,
*Bronteksten Historische Pedagogiek. Introducties, literatuurverwijzingen en
internetbronnen*. Rotterdam, 2000 / 2019

D.Th. Thoomes
Bilthoven, juni 2026

